

криваються індустрією шару В, тобто шарантом з мікоксським впливом. Останній набір, як уже було зауважено, включає кілька призматичних нуклеусів і знятих з них пластин, що, у свою чергу, фіксує появу пластинчастої техніки на початку (чи трохи пізніше) зледеніння. Більш пізні індустрії у цьому регіоні, як-от Корбегем чи шар А в Р'енкурі з левалуазьким способом розщеплення (визначене чи повторне доцентрове), віднесені до мустьє. Індустрія Енін-сюрКожє у загальних рисах демонструє аналогічні технологічні прийоми.

Нові дані, отримані при дослідженні стоянки Р'енкур-ле-Вапом, фіксують появу в північних регіонах груп людей, які прийшли сюди з Центральної Європи, Паризького басейну чи південного заходу Франції у часи кліматичних поліпшень з появою мисливської здобичі.

Лариса КУЛАКІВСЬКА

Давня історія України / Ред. колегія В. Станко, С. Березанська, В. Гладилін, М. Гладких, В. Отрощенко.— К.: Наук. думка, 1997.— 559 с., іл.

Вихід у світ першого тому тритомної „Давньої історії України“ — праці наукового колективу Інституту археології НАН України — є продовженням традиції, яка була започаткована у 50-х рр. виданням „Нарисів стародавньої історії Української РСР“ (К., 1957). Зіставлення рецензованої книги з „Нарисами...“, а також іншими колективними монографіями з археології України¹ наочно засвідчує успіхи української історично-археологічної науки як у польовому дослідженні пам'яток археології, так і в теоретичному узагальненні отриманих матеріалів. Незаперечним є той факт, що зі здобуттям Україною державної незалежності кардинально змінились умови для розвитку української національної історичної науки: вона має відображати реальний історичний процес, а не надумані історичні схеми, які існували за часів тоталітарного радянського режиму.

Рецензований том, що має назву „Первісне суспільство“ (обсяг 558 сторінок), складається з двох частин; кожна частина поділяється на розділи, а кожен розділ містить 5—7 глав. На наш погляд, така структура книги є доволі складною — поділ частин на розділи виглядає зайвим, а в науковому плані й не зовсім точним. Так, назва першої частини — „Кам'яний вік“, другої — „Енеоліт та бронзовий вік“. Тим часом відомо, що енеоліт (мідно-кам'яний вік) є частиною кам'яного віку.

Оскільки і назва монографії, і назви всіх її глав мають суто історичне звучання (Побут. Господарство. Суспільний устрій та інші), то варто було б і в назвах розділів вживати історичну термінологію. Однак, за винятком розділу I в частині I, усі інші мають археологічний зміст (Епоха пізнього палеоліту. Епоха мезоліту. Неолітична епоха та інші). Тут варто нагадати, що в українській історіографії останніх двох десятиліть запропоновано кілька схем періодизації первісної епохи. Якщо для авторського колективу з якихось причин такий підхід вважався неприйнятним, то

¹ Археологія Української РСР: У 3-х т. / Під ред. В. Д. Барана, С. М. Бібікова, В. Й. Довженок, Ю. М. Захарука, О. М. Лєскова, Д. Я. Телегіна, О. І. Тереножкіна, Ф. П. Шевченка, І. Г. Шовкопляса.— К., 1971.

логічно було б подати аналіз існуючих періодизаційних схем у вступі до тому. Разом з тим впадає у вічі певна одноманітність назв глав, що дещо спрощує і саму передачу і суть історичних процесів, модернізує їх на ранніх етапах давньої історії. Чи є, наприклад, підстави говорити про господарство і побут у ранньому палеоліті в такому розумінні, як про господарство і побут в епоху бронзи? До речі, якщо розділ II (частина I) має назву „Епоха пізнього палеоліту“, то, очевидно, повинен бути і розділ під назвою „Епоха раннього палеоліту“, якого у книзі немає.

У розділі I (частина I) під назвою „Найдавніше населення на території України“ (автор 1—4 глав В. Гладилін; автори 5—6 глав В. Станко і В. Гладилін) розглядаються питання природного середовища та шляхів первісного заселення найдавнішою людиною території України, а також господарства, побуту, культурно-історичних процесів у ранньому палеоліті, суспільного устрою, духовної культури та подано антропологічну характеристику населення епохи палеоліту. Ці та ряд інших питань висвітлені з урахуванням найновіших матеріалів та думок учених. Зокрема, детально розглядається напрямок заселення території України з Балкано-Карпатського регіону в ашельську пору раннього палеоліту. Про розселення в мустьєрську добу мовиться дуже коротко, майже нічого не сказано, зокрема, про середньодністровські пам'ятки та їх дослідника всесвітньовідомого вченого професора О. Черниша. Тут переважає технологічний опис знарядь, меншою мірою стоянок, територіальних груп пам'яток (культур) з особливостями матеріального виробництва й побуту, а отже, зародження регіональних етнічних структур. У загальних рисах наголошується, що „ідея множинності форм локальних проявів палеолітичних індустрій не призвела, однак, до такого ж однодумства в питаннях вироблення єдиних і загальноприйнятих принципів локального розподілу палеолітичних комплексів“ (С. 40).

Заслугує уваги вичленування у початкову (ашельську) пору двох культур — королевської в Українському Закарпатті і бодрацької у Криму, а також коротка характеристика низки мустьєрських культур на основі типів та варіантів крем'яних індустрій. Ряд оригінальних думок висловлено у невеличких розділах про суспільний лад (С. 44—45), духовну культуру (С. 46—47) та антропологічну ситуацію (С. 47—51). Простежується критичний підхід до існуючих у радянські часи положень про життя ранньопалеолітичних громад (передплем'я) та родоплемінний устрій мустьєрського населення (С. 44). В. Станко віддає перевагу поширеному в палеолітознавстві термінові „прагромада“ і обмежується загальним твердженням про консолідацію мустьєрських колективів (С. 45).

Розділ II „Епоха пізнього палеоліту“ (співавтори В. Станко і В. Гладилін) включає питання побуту і матеріальної культури (Гл. 1), господарства (Гл. 2), культурно-історичного процесу (Гл. 3), суспільного устрою (Гл. 4) і духовної культури (Гл. 5). У вступі до розділу детально висвітлено зміни природних умов з урахуванням нових матеріалів, виявлено ряд думок стосовно давно розробленої періодизації пізнього палеоліту. Автори обґрунтовують положення про те, що в межах Близького Сходу та Південно-Східної Європи, включаючи Закарпатську область України, темпи суспільного розвитку були значно швидшими і перші пізньопалеолітичні індустрії сформувались 70—65 тисяч років тому (С. 56). В розділі проводиться думка, що в різних регіонах України переважав автономний шлях формування пізньопалеолітичних культур, хоч слушно підкреслюється, що не слід виключати певних міграцій (С. 58).

Речові джерела з близько 800 палеолітичних пам'яток дали змогу детально висвітлити питання занять, соціального життя і духовної культури населення. Однак дещо побіжно, на наш погляд, проаналізовано таку проблему, як довгочасове поселення (С. 60). На території України відкрито численні пізньопалеолітичні жит-

ла. Але опис їх конструкцій подається головним чином на матеріалах Дніпровського регіону. Ряд нових положень містить глава про господарство. Тут зроблено спробу виділити три регіони, що відзначалися особливостями в полюванні на певні види тварин (С. 74). На нашу думку, дещо прямолінійно трактується питання про те, що основою господарства громад пізнього палеоліту були мисливство та збиральництво. Такий же прямолінійний характер має наступне положення: „До періоду палеоліту сходять найважливіші культурно-історичні надбання людства“ (С. 17). У главах 3—5 є ряд цінних думок про зв'язки між різними громадами мисливців, про характер етнокультурних процесів (автори називають їх культурно-історичними), наслідком яких була поява близьких форм культури.

Характеризуючи суспільне життя (суспільний устрій), автори вважають, що основним осередком пізньопалеолітичного суспільства була ранньопервісна громада, яка складалася з індивідуальних споріднених сімей (С. 91). Однак поза увагою залишилась велика сім'я, яка засвідчена практично в усіх відсталіх племен. Далі згадується парна сім'я (С. 93), хоч відомо, що це далеко не ідентичні сімейні структури. Цілий ряд цінних матеріалів читач знайде в главі про духовну культуру (мистецтво, деякі споруди з культовим призначенням і т. п.).

Розділ III „Епоха мезоліту“ (автор В. Станко) написаний у такому ж ключі, як і попередній. Автор, на наш погляд, правильно наголошує, що формування історичних спільностей доби мезоліту в Україні проходило переважно шляхом розпаду і розселення місцевих пізньопалеолітичних спільностей (С. 119). Подається короткий опис здебільшого нового матеріалу з маловідомих широкому загалові поселень, наприклад, з Мирного в Нижньому Подунав'ї. Розглянуто й питання про мезолітичні культури, господарство. Очевидно, варто було точніше сформулювати своє розуміння кризової ситуації в мисливському господарстві (С. 141). Адже важко погодитися з думкою, що ця криза мала, наприклад, глобальний чи інший характер.

Загалом усі три розділи написані відомими спеціалістами в галузі палеоліту і мезоліту України зі знанням справи, з намаганням по-новому підійти до висвітлення ряду як давно поставлених, так і нових питань. Певні упущення при цьому, мабуть, є закономірними.

Значну кількість проблем розглянуто в розділі IV (частина I) „Неолітична епоха“ (автор Н. Котова). За останні десятиліття найбільшу кількість нових речових матеріалів було отримано в Середньодніпровському та Приазовському регіонах. Це знайшло висвітлення у відповідних главах розділу. Не викликає сумнівів положення про виділення двох великих культурно-історичних областей: маріупольської та сурської з поділом на дрібніші етнокультурні утворення. Тут є певні історіографічні екскурси, зокрема внесені певні уточнення у схеми культур, запропоновані в 1960—1980-х рр. Д. Телегіним. Певна увага приділена аналізові ситуації з вивченням буго-дністровської культури, шляхів її формування, зв'язків з дунайсько-балканським світом культур.

Разом з тим у главі „Етнокультурна ситуація“ мають місце окремі недоліки. Найсуттєвішим з них є те, що тут зовсім пропущено нарис про культуру лінійно-стрічкової кераміки. Відомості про неї з'являються щойно в главі „Побут і господарство“ та наступних. Досить проблематичним є твердження, що зростання населення бугодністровської культури змусило його розселитись до Південно-Східного Полісся, а на сході — до Правобережжя (С. 167). Ряд цікавих думок висловлено при характеристиці господарства і побуту. Однак деякі з них є недостатньо вмотивованими. Наприклад, що носії культури мальованої кераміки в Закарпатській Україні мали високорозвинуте землеробство (С. 178). Опис життя носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки подано однобоко, за старими публікаціями (С. 193, 196).

Поряд з цим заслугоує похвали нарис про керамічне виробництво, намагання широко використати праці палеоетнологів і зіставити їх з відомостями про неолітичну спільність України. Прикладом такого підходу може бути розповідь про те, як неолітичному населенню доводилося загороджувати поле або вигонити худобу на пасовище під наглядом пастухів (С. 179). Для більшої переконливості повторюється твердження, що 50 відсотків м'ясної їжі забезпечувало скотарство (С. 176, 181). Глава про соціальний устрій (С. 199—210) в основі являє собою нарис про соціальне життя відсталих суспільств, зафіксоване у різних регіонах Ойкумени. У цьому криється певна небезпека механічного перенесення норм соціального життя позаєвропейських суспільств на життя неолітичних мешканців Європи.

Водночас хочемо виділити ряд цікавих думок про структуру племен, родів на матеріалах могильників Подніпров'я та Приазов'я. Дещо розпливчастим є твердження, що неолітичний рід на території України веде своє походження від тотема (С. 201) або ж має патрилійний характер (С. 205). Останнє твердження має певною мірою принциповий характер, і його позитивне вирішення, без сумніву, було б певним теоретичним набутком. Загалом розділ написаний дещо поспішно, поряд з вдалим нарисами є недостатньо обґрунтовані думки. Зрештою, це відображає стан вивчення неоліту в Україні.

Розділ I частини II (автор В. Круц) написаний на високому рівні як з погляду історіографічного, так і археологічного аналізу речових джерел. Важливе місце в ньому займає нарис про трипільців та інші осілі племена із землеробсько-скотарською економікою Карпато-Волинського регіону (племена лендельської культури, лійчастого посуду та інші). Однак ми схилиємось до думки, що не є належно обґрунтованим твердження про відхід трипільців з Верхньої Наддністрянщини у зв'язку з появою населення культури лійчастого посуду (С. 269). Даниною минулому є положення про те, що трипільська культура і культура лійчастого посуду припинили своє існування унаслідок появи носіїв культури кулястих амфор (С. 270). У розділі повторено без додаткової аргументації відоме положення про те, що наприкінці енеоліту на північних відламах трипільського світу в ареалі поширення культури кулястих амфор виступають протослов'янські племена (С. 308). Це положення, вважаємо, має чисто надуманий характер.

Відомості про Бронзовий вік (розділ II) були б неповними, якби не вказати на окремі неточності, пов'язані з оцінкою колгарівської культури. Наприклад, важко погодитися з авторами, що „[...] комарівська культура — слов'янська периферія“ (С. 389). А чому, властиво, ареал комарівської культури не міг входити до праслов'янського ядра? Згадаймо ж бо, саме на Верхній і Середній Наддністрянщині, яка в минулому була основною територією поширення комарівської культури, у V—VII ст. з'явилися, за даними В. Барана, найраніші слов'янські пам'ятки. Більше того, саме на пізньокомарівському ноанізованому підґрунті вже до початку періоду НаА викристалізувалися пам'ятки висоцької культури. Власне у носіях висоцької культури такі видатні вчені, як Л. Нідерле, М. Грушевський, Л. Козловський, Т. Сулімирський, Я. Пастернак, вбачали геродотових неврів, яких переважна більшість дослідників трактує як предків слов'ян, і передовсім слов'ян східних (В. Канівець). Дискусійною видається й така фраза: „[...] фракійці та ілірійці, з якими пов'язана гальштатська культура, що частково поширилася на Правобережну Україну“ (С. 389). По-перше, гальштатську культуру, яка була поширена у VII—V ст. до н. е. у приальпійських областях, прийнято пов'язувати скоріше з ілірійцями, причому найбільш східні пам'ятки цієї культури не поширилися далі Моравської Брами. Мабуть, автори мали на увазі одну з культур гальштатського періоду — фракійського гальштату, яка на території Правобережної України пред-

ставлена голіградською групою (іноді вона іменується як культура Гава-Голігради або голіградська). Етнічний склад носіїв голіградської культури досі не визначений, хоча встановлено, що фракійці на початку ранньозалізної доби в Карпатському регіоні не проживали².

Ряд неточностей відзначаємо і в картах поширення пам'яток. Наприклад, на карті № 15 (С. 420), названій авторами „Культури доби фінальної бронзи (XII—X ст. до н. е.)“, нанесено також пам'ятки пізньогальштатського часу — Медина, Михалків та інші, які датуються щойно VIII ст. до н. е. Цього можна було б уникнути, якби підпис під розглядуваною картою назвати „Культури кінця (або рубежу) епохи бронзи і початку раннього заліза“, оскільки ранньозалізний вік, як відомо, на нашій території настав не пізніше XI—X ст. до н. е. І взагалі виникає думка, чи доцільно виділяти вельми гіпотетичну під кожним оглядом „добу фінальної бронзи“ і обмежувати її часом XII—X ст. до н. е. (С. 420), якщо кількома сторінками раніше пізній період бронзи в Україні був уже обмежений рамками 1200—800 рр. до н. е. (С. 386). Такі хронологічні розбіжності не додають солідності рецензованому виданню. Не цілком правильне уявлення мають автори і про центральноєвропейську хронологію досліджуваного періоду. Наприклад, для датування центральноєвропейських пам'яток бронзового віку використовується не хронологічна шкала А. Можоліч, яка була розроблена на матеріалах Карпатського регіону (С. 386), а шкала, запропонована ще П. Райнеке і згодом узгоджена Г. Міллер-Карпе з абсолютними датами.

Також викликає заперечення спроба авторів зарахувати такі пам'ятки висоцької культури, як Звенигород, Ясенів, Смереківка, Увисла, до гава-голіградських старожитностей (С. 421). Окрім того, мусимо відзначити загальну тенденцію у викладі матеріалу в розділі II, що полягає у суттєвому ігноруванні західноукраїнських пам'яток епохи бронзи (культури комарівська, Ноа, висоцька, голіградська). Пам'яткам цих культур майже зовсім не приділено уваги, а тим часом таким поодиноким пунктам, як Пустинка, Усове Озеро та іншим, відведено аж дванадцять сторінок тексту з численними ілюстраціями (С. 427—439). На цю особливість у підборі авторами матеріалу можна було б не звертати уваги, однак матеріали і Пустинки, і Усового Озера вже видрукувані окремими монографіями і навіть з тими самими ілюстраціями.

У главі 3, яка названа „Господарство“, автори знову ж таки не звертають майже ніякої уваги на матеріали зі західноукраїнського регіону. Виглядає так, ніби на захід від Збруча в той час не відбувалось нічого, що було б варте наукового дослідження. А саме така думка напрошується після ознайомлення із підрозділами „Землеробство“, „Скотарство“, „Полювання та рибальство“. Навіть у підрозділі „Виготовлення кераміки“ обійшлися без згадок комарівських ваз і голіградських амфор. Лише в підрозділі „Гірнична справа та обробка металів“ (С. 458—470) трапляються поодинокі покликання на пам'ятки Прикарпаття і Волині. Але й тут авторам не вдалося уникнути помилок. Наприклад, на малюнку 170 відсутнє зображення залізної голки з кургану в селі Городищі Самбірського району на Львівщині (з розкопок В. Кобільника), хоч на сторінці 462 є на цей малюнок покликання. На сторінці 461 Городенківський район зараховано до Тернопільської області, хоч він належить до Івано-Франківської. І, звичайно, прикро, що в усій третій главі розділу II, яка називається „Господарство“, не знайшлося місця для згадки про солевиробничі комплекси Українського Підгір'я, які функціонували протягом ран-

² Georgiev V. Introduzione alla storia delle Lingue indoeuropee // Incunabula graeca.— Roma, 1966.— Т. 9.— Р. 136.

ньогальштатського періоду (Текуча I—V, Лоева, Космач). Власне гуцульські солеварні пізньобронзової доби поряд зі славнозвісними соляними копальнями в Гальштаті та Величкою творили соледобувну провінцію Центральної Європи, яка вже в той час працювала майже виключно на експорт свого дорогоцінного продукту, спонукаючи тим самим поживлення торгово-обмінних контактів³. Ми не знаємо, що спонукало авторів не згадувати про солеварні пізньобронзової доби з українських теренів у цьому розділі.

У главі 4 „Суспільний устрій“ при розгляді ієрархичності суспільства бронзової доби згадується Гордіївський могильник. Останній цікавий з двох причин: по-перше, його першовідкривачі не дійшли згоди, до якої з виділених на сьогодні археологічних культур зарахувати Гордіївський могильник; по-друге, відомою особливістю гордіївських поховань є те, що майже кожне з них містило багато прикрас із золота, срібла, бурштину, заліза. Це схилило авторів до висновку про багаті поховання жінок. Майже повну відсутність у гордіївських курганах решток людських кістяків автори схильні пояснювати їх пограбуванням (С. 493). Однак таке припущення суперечить логіці, оскільки найкоштовніші речі при такому „пограбуванні“ чомусь були залишені неторканими. Відсутність у такому разі кістяків може наводити на думку про кенотафи або якісь інші культово-релігійні (поминальні?) об'єкти, які могли існувати на Гордіївському могильнику. Чи не цій традиції зобов'язані своєю появою і відомі Михалківські скарби?

Мабуть, слід частково погодитися з авторами, які в розділі II трактують пам'ятки чорноліської культури як залишені геродотовими агафірсами (С. 396—397). Правда, зараховувати останніх до фракійського етносу ми не бачимо підстав, а додаткових аргументів на користь саме такої етнічної належності агафірсів автори не подають. Дозволимо собі нагадати нашим шановним колегам, що гіпотезу про агафірсів як про мешканців Середнього Подністров'я (а саме тут ми маємо найяскравіші і найраніші вияви чорноліської культури), висловили свого часу В. Щербаківський⁴, Х. Коте⁵, Я. Пастернак⁶.

На закінчення слід наголосити, що незначні огріхи, допущені авторами у підборі і викладі матеріалу, аж ніяк не применшують значущості рецензованого видання. Така книга давно була потрібна нашому читачеві. І саме синкретична, узагальнююча форма запропонованих нарисів є доволі вдалою. Хочеться сподіватися, що незадовго вийдуть у світ наступні (другий і третій) томи „Давньої історії України“. А отже, немає сумніву, що вони будуть ще не раз перевидаватися і вдосконалюватися й стануть таким чином одним з найпопулярніших видань із найдавнішої історії нашої держави.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ,
Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА,
Микола ПЕЛЕЩИШИН

³ Крушельницька Л. Восточнокарпатский солеваренный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— С. 88—90; іі ж. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.— С. 56—121.

⁴ Щербаківський В. Формация української нації.— Прага, 1941.— С. 66.

⁵ Kothe H. Skuthen Begriff bei Herodot // Klio.— 1969.— N 51.— S. 45.

⁶ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами.— Торонто, 1961.— С. 432.